

TRI DEMOGRAFSKE POSLEDICE RODNO SPECIFIČNIH MODELA PONAŠANJA NA PRIMERU SRBIJE

Ankica ŠOBOT*

Feminizacija, mortalitet muškaraca i niske reproduktivne norme u ovom radu se analiziraju kao efekti relevantnog ponašanja ženskog i muškog stanovništva Srbije. Njihov izbor je određen rezultatima analiza strukturnih karakteristika oba pola i nalazima istraživanja demografskih fenomena sa stanovišta rodni uloga i karakteristika rodno odnosa. Teorijsko utemeljenje pronađeno je u shvatanjima savremene demografije kao naučne discipline sa jasnim antropološkim implikacijama, orijentisane na proučavanje relevantnog ponašanja u kontekstu interaktivnog odnosa sa konkretnim okruženjem. U tom kontekstu, rodne uloge i rodni odnos predstavljaju neizostavan segment složene determinističke osnove demografskih pojava i procesa, koji su određeni interaktivnim delovanjem raznovrsnih faktora.

Feminizacija sredovečnog stanovništva i populacije starih, kraći životni vek muške populacije i asimetrična podela roditeljske uloge podvlače važnost rodne perspektive pri definisanju različitih politika usmerenih ka stanovništvu i njegovom razvoju. Rodno senzibilan pristup u rešavanju demografskih pitanja implicira uvažavanje pozicija i položaja oba pola i prepoznavanje rodno odnosa kao relevantnog činioca.

Ključne reči: *rodne uloge, rodna nejednakost, feminizacija, starenje, mortalitet, fertilitet*

Uvod

Rasvetljavanje demografskog razvoja Srbije iz perspektive rodni uloga i modela ponašanja bazirano je na shvatanju da rodni aspekt predstavlja važan i neophodan pristup u proučavanju stanovništva i njegovog razvoja. Jedan segment se tiče uvažavanja rodni uloga i rodno odnosa kao relevantni faktora demografskih pojava i procesa, a drugi, sagledavanja efekata demografskih tendencija vodeći računa o rodni specifičnostima koje impliciraju različitosti i nejednakosti položaja žena i muškaraca.

Važnost rodne perspektive bazira se na rezultatima analiza koje su potvrdile diferenciranost socio-demografskih karakteristika muškog i ženskog stanovništva i ukazale na rodne uloge i modele ponašanja kao relevantne činioce struktura, pojava i procesa, naglašavajući neophodnost uvažavanja

* Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

konkretnog demografskog i društvenog konteksta (Kuburović, 2007; Šobot, 2010a; Šobot, 2010b). Kao društveni konstrukti, rodne uloge na mikro i makro nivou predstavljaju deo složene determinističke osnove, a socio-demografske različitosti prepoznaju se kao odraz pozicija i društvenog položaja žena i muškaraca. Rodne nejednakosti čine relevantan okvir tumačenja tranzicija feriliteta i mortaliteta, manifestuju se kroz paradokse socio-ekonomskih struktura muškog i ženskog stanovništva i prepoznaju se kao važan segment kreiranja profertilitetne politike (Devedžić, 2006). Integrisanost rodnog aspekta implicira važnost rodnih različitosti kao društvene dimenzije svih relevantnih sadržaja demografskih istraživanja. Rodna perspektiva kao saznanji koncept omogućava konkretnije sagledavanje, dublje razumevanje i potpunije objašnjenje demografske stvarnosti (Šobot, 2009).

Stub integracije rodnog aspekta u demografska istraživanja predstavljaju saznanji koncept demografije sadržan u radovima profesora Miloša Macure (1997a, 1997b, 1997c), kao i teorijski stavovi koji se tiču određenja savremene demografije i njenog predmeta proučavanja (Hobcraft, 2007; Casselli, Egidi, 2007; Johnson-Hanks, 2007; Bernardi, Hutter, 2007). U tom kontekstu uočeno je nekoliko temeljnih tačaka. Holistički pristup u razotkrivanju, saznavanju i objašnjavanju znači prihvatanje međuzavisnog odnosa demografskih struktura, pojava i procesa, kao i interaktivne veze demografskih i društvenih sadržaja. Demografske karakteristike i njihove tendencije, kao i uzroci i posledice demografskih kretanja, nalaze se pod uticajem niza raznovrsnih faktora (individualne karakteristike, psihološki, socio-ekonomski, kulturološki), formiranih u konkretnim društveno-ekonomskim okolnostima, određenih postignutim stepenom demografskog i društvenog razvoja. Ključnom varijablom agregatne slike stanovništva na određenom prostoru smatra se ponašanje pojedinaca sa svim njihovim individualnim i društvenim karakteristikama, koje se nalazi u interaktivnom odnosu sa konkretnim okruženjem. Savremena demografija nosi snažan antropološki sadržaj, a multidisciplinarnost u proučavanju stanovništva omogućava kompletnija i bogatija saznanja. Konačnim ciljem demografskih istraživanja određeno je razumevanje proučavane pojave ili procesa, pri čemu društveni i kulturni kontekst predstavljaju nezaobilazan okvir tumačenja. Otuda, interpretacija demografskih događaja i njihove dinamike, kao i objašnjenje uzroka, podrazumevaju poznavanje značenja kulturnih normi i ponašanja relevantnih za istraživani fenomen.

Rodni aspekt u demografskim analizama, osim identifikovanja razlika između ženske i muške populacije, omogućava da se pitanja demografskog razvoja stanovništva Srbije i njegovi efekti, sagledaju iz rodno specifičnog ugla. Jedno od pitanja jeste feminizacija stanovništva, kao kontinuirani

proces koji nosi pitanja važna iz ugla pozicija i položaja ženskog stanovništva. Zatim, razlika u srednjem trajanju života, ispoljena kroz činjenicu da muškarci u proseku žive kraće od žena, upućuje na potrebu rasvetljavanja uzroka ovako uspostavljenog rodnog obrasca. Treće pitanje u koje implicira važnost rodnih uloga tiče se reproduktivnog ponašanja koje rezultira nivoom fertiliteta nedovoljnim za prostu zamenu generacija.

Rodna perspektiva u sagledavanju ovih pitanja pruža osnovu konkretnijim analizama i empirijskim istraživanjima u cilju njihovog dubljeg razumevanja. Tumačenje demografskog razvoja i njegovih efekata u ključu rodnih uloga i modela ponašanja jeste u funkciji definisanja adekvatnih politika usmerenih ka stanovništvu i njegovom razvoju.

Feminizacija – implikacije i prostorni diverzitet ženske populacije

Pojava koja se manifestuje kroz veći broj pripadnica ženskog pola u odnosu na broj pripadnika muškog pola, prisutna je kao demografska pravilnost u gotovo svim evropskim državama, nezavisno od karakteristika demografskih i društvenih okolnosti.¹ Feminizacija nije istog intenziteta i postoje države sa ujedančenijim polnim sastavom. Jedine koje u potpunosti odstupaju od ove pravilnosti su Island, Turska i Makedonija, u kojima je zabeležen veći broj stanovnika muškog pola. U Albaniji se osim ujednačenog polnog sastava uočavaju i periodi kada je u ukupnom stanovništvu zabeležen veći broj muškaraca. Međudržavne razlike u polnom sastavu, u ispoljenosti polnih disbalansa i u intenzitetu feminizacije, između ostalog, mogle bi se razmatrati i u kontekstu razlika u visini stopa fertiliteta, kao komponente čiji se uticaj ne može prepoznati u okviru granica jedne zemlje, kada ne postoje značajnije regionalne razlike u nivou rađanja.

Feminizacija stanovništva Srbije privlači pažnju i u vremenskoj i u generacijskoj perspektivi. Ona predstavlja odliku demografskog razvoja tokom druge polovine 20. veka, pri čemu je proces dobio na intenzitetu u međupopisnom periodu 1991-2002. godine (tabela 1). Jedan od razloga intenziviranja feminizacije jeste veća zastupljenost ženskog stanovništva među izbeglim licima iz bivših jugoslovenskih Republika (Penev, 2006). Međutim, stope feminiteta izračunate na osnovu procene o broju stanovnika Srbije, sredinom 2010. godine, ukazuju na ublažavanje feminizacije u centralnoj Srbiji bez Beograda i u Vojvodini, što bi se jednim delom moglo

¹ Gender Statistics UNECE, <http://w3.unece.org/pxweb/dialog/Saveshow.asp?lang=1>, preuzeto, 19.09. 2012.

objasniti tendencijama u mortalitetu ženskog stanovništva, usled intenziviranja demografskog starenja. Na području grada Beograda održan je kontinuitet intenziviranja feminizacije, mada slabijeg intenziteta u odnosu na prethodni međupopisni period.

Tabela 1.

Stope feminiteta stanovništva Srbije, po područjima 1971-2010.

	Centralna Srbija bez Beograda	Vojvodina	Grad Beograd
1971	1025,3	1052,8	1048,5
1981	1011,8	1048,3	1048,3
1991	1018,3	1053,5	1066,4
2002	1033,3	1063,1	1107,5
2010 ²	1028,9	1055,2	1120,9

Izvor: Izračunato na osnovu podataka RZSS.

Posebnu pažnju privlače faktori koji se nalaze u osnovi feminizacije stanovništva, koja se sa starošću intenzivira. Promena polnog sastava u odnosu na onaj koji je biološki određen,³ ne beleži se u istim starosnim grupama na područjima koja se međusobno razlikuju u pogledu ekonomskih, socijalnih i demografskih prilika (tabela 2). U gradu Beogradu feminizacija kod mlađeg sredovečnog stanovništva, što bi se moglo objasniti većim mogućnostima u pogledu obrazovanja ili zaposlenja, u poređenju sa druga dva područja. Osim toga, pažnju privlači i to da stope feminiteta stanovništva starosti 55 i više godina na području centralne Srbije bez Beograda imaju niže vrednosti 2010, nego na početku prve decenije 21. veka.

Prostorne specifičnosti u pogledu intenziteta feminizacije, starosnog modela i tendencija, potrebno je sagledati kao posledicu delovanja relevantnih faktora u konkretnom socio-demografskom okviru. Feminizacija stanovništva na određenom području određena je rodnim specifičnostima u pogledu migratornih kretanja i nivoa mortaliteta. Žensko stanovništvo sklonije je migracijama na lokalnom nivou, u odnosu na mušku populaciju, uglavnom usled udadbenih migracija ili onih motivisanih socio-ekonomskim i profesionalnim razlozima (Stevanović, 2006). Kada je u pitanju uticaj

² Stope feminiteta za 2010. godinu izračunate su na osnovu procene stanovništva po starosti i polu, date u bazi podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije, preuzeto 10. 10. 2012. godine <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>

³ Odnos broja rođenih dečaka i devojčica je biološka pravilnost koja se manifestuje kroz veći broj rođenih beba muškog pola, u proseku 106-107, u odnosu na 100 rođenih beba ženskog pola.

mortaliteta na polni sastav stanovništva određenog područja, potrebno je ispitati da li postoje prostorne specifičnosti u intenzitetu rodne razlike, kao i različitosti između područja u pogledu mortaliteta stanovnika jednog i drugog pola. Pored toga, intenzitet feminizacije sredovečnog i starog stanovništva po područjima, mogao bi da bude uslovljen i prostornim različitostima u pogledu iseljavanja muškog stanovništva, što je posebno posebno rasvetliti.

Tabela 2.
Stope feminiteta prema starosti, po područjima 2002. i 2010.

	Centralna Srbija bez Beograda		Vojvodina		Grad Beograd	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010
<10 god.	943,9	937,8	946,6	944,5	947,8	950,4
10-14	951,4	956,3	952,5	947,0	947,2	942,9
15-19	954,2	947,5	958,0	953,0	959,5	958,9
20-24	953,1	942,7	949,0	940,0	997,8	1001,4
25-29	969,3	930,9	968,0	935,5	1064,3	1077,1
30-34	990,2	948,7	985,4	934,7	1068,5	1068,6
35-39	998,8	981,9	1004,9	965,7	1096,9	1067,0
40-44	986,7	1009,0	1004,4	998,7	1138,8	1083,0
45-49	967,4	1010,2	988,2	1020,9	1128,8	1126,2
50-54	982,1	1007,7	1016,1	1030,1	1164,9	1171,0
55-59	1045,5	1008,2	1110,6	1052,6	1154,3	1193,5
60-64	1096,9	1064,2	1184,2	1149,8	1177,6	1260,2
65+	1306,7	1304,2	1478,3	1510,3	1262,2	1408,0

Izvor: Isto kao tabela 1.

Osim uslovljenosti, feminizacija stanovništva pobuđuje pažnju kao kontinuirana demografska pojava čiji se intenzitet pojačava sa starošću. Otuda, u kontekstu demografskog starenja i feminizacije posebnu pažnju privlače demografske i socio-ekonomske karakteristike ženskog stanovništva različitih generacija. Promene unutar ženske populacije važne su kako iz ugla njihovog položaja i kvaliteta života, tako i iz ugla uticaja na demografske pojave i procese. Takođe, rešavanje demografskih i društvenih pitanja trebalo bi da bude usmeravano nastojanjima ka unapređenju društvenog položaja žena i ojačavanju rodne ravnopravnosti.

Žensko stanovništvo rođeno polovinom dvadesetog veka odlikuje se nešto drugačijim demografskim karakteristikama u odnosu na starije generacije. Jedna od njih dotiče promene u pogledu bračne strukture, ispoljene kroz udele razvedenih žena. Prema popisnim podacima 2002. godine na području grada Beograda je oko 10% žena 40-59 godina bilo razvedeno. U Vojvodini

je njihov udeo bio nešto niži (manje od 8%), dok je među starije sredovečnim ženama na preostalom području centralne Srbije zabeležen dva puta niži udeo nego u Beogradu.

Mada zastupljenost razvedenih lica nije samo posledica intenziteta razvoda brakova, iz ugla ženskih pozicija svakako su važni statistički podaci koji govore o porastu nestabilnosti brakova u Srbiji tokom prve decenije 21. veka, u odnosu na prethodnu deceniju.⁴ Oni predstavljaju relevantan demografski okvir koji povećava mogućnost porasta razvedenih sredovečnih i starijih žena. Da je ovaj modalitet bračnosti u kontinuitetu češće "ženska" opcija potvrđuju veći udeo razvednih i veći koeficijent razvedenosti, u poređenju sa muškim stanovništvom⁵.

Tokom druge polovine 20. veka u ženskoj populaciji pojavljuju se nove tendencije u pogledu obrazovnih i ekonomskih karakteristika, koje se vremenom i intenziviraju. Njihov rezultat je kontinuitet kvalitativno drugačijih obrazovnih i ekonomskih karakteristika sredovečnih žena. Mada je orijentacija ženskog stanovništva rođenog posle Drugog svetskog rata rezultirala značajnim porastom srednje i fakultetski obrazovanih, prostorne specifičnosti zaslužuju posebnu pažnju. U svim generacijama na području centralne Srbije bez Beograda, značajno su niži udeli žena koje su stekle tercijarni nivo obrazovanja, a prostorni diverzitet je posebno izražen u starijim generacijama (tabela 3). Nepovoljnost njihovih obrazovnih karakteristika očituje se i kroz činjenicu da je 2002. manje od petine žena 55-59 godina i svega oko 10% žena starih 60-64 godine imalo srednji nivo obrazovanja.

Ekonomske karakteristike ženskog stanovništva su posledica promena u obrazovanju, masovnijeg izlaska na tržište rada i profesionalne orijentacije ka određenim delatnostima i grupama zanimanja. Žensko stanovništvo između 30 i 54 godine 2002. je imalo veće stope ekonomske aktivnosti u odnosu na žene iste starosti 1981, pri čemu je promena najizraženija u gradu Beogradu. Prema podacima popisa 2002, blizu 90% žena starih između 30 i 45 godina i oko 80% starih 45-49 godina bilo je ekonomski aktivno, što je

⁴ Na osnovu podataka o broju sklopljenih i razvedenih brakova u centralnoj Srbiji, iz vitalne statistike izračunato je da se povećao broj razvoda u odnosu na 1000 sklopljenih brakova tokom 2000-ih, posmatrajući prema podacima iz 1990-ih (RZS, 2006; RZS, 2011).

⁵ Prema Popisu 2002, u gradu Beogradu je manje od 7% muškaraca 40-59 godina bilo razvedeno, u Vojvodini oko 6%, a u centralnoj Srbiji bez Beograda oko 4%. Posmatrajući nivo razvedenosti kao odnos razvedenih lica u prema 1000 lica u braku, rodna razlika je još intenzivnija. Najizraženija je bila u gradu Beogradu gde je gotovo dva puta bio veći nivo razvedenosti starije sredovečnih žena nego muškaraca, a u slučaju starih 60 i više godina, više od tri puta.

označavalo najveću stopu ekonomske aktivnosti sredovečne ženske populacije u Srbiji.

Posle 50 godina starosti ekonomska aktivnost žena se smanjuje, što je još izraženije kod starih 55 i više godina.⁶ Ekonomska aktivnost ovih generacija žena može se posmatrati kao odraz njihovog položaja i mogućnosti da se školuju i da budu na tržištu rada. Pored toga, treba imati u vidu da je jedan od važnijih faktora rasprostranjenost poljoprivrednica, što povećava ekonomsku aktivnost žena ovog životnog doba, posebno na područjima u kojima poljoprivreda predstavlja značajnu privrednu delatnost. Stopa ekonomske aktivnosti posle 55 godina starosti najveća je među ženama u centralnoj Srbiji bez Beograda. Prema popisnim podacima 2002, na ovom području je oko 15% žena 60-64 godine bilo ekonomski aktivno, dok je stopa ekonomske aktivnosti žena ove starosti u gradu Beogradu bila dva i po puta manja.

Tabela 3.

Udeo više i visoko obrazovanih žena prema starosti, po područjima, Srbija 2002.

	Centralna Srbija bez Beograda	Vojvodina	Grad Beograd
Svega (15 i > god.)	6,6	8,8	18,9
20-24	2,8	3,6	4,3
25-29	11,3	13,9	23,3
30-34	12,8	15,7	29,5
35-39	13,0	15,2	30,4
40-44	11,8	14,8	27,4
45-49	9,0	12,0	25,3
50-54	8,9	11,6	24,2
55-59	6,6	9,4	21,2
60-64	4,4	6,7	18,2
65 i >	1,5	3,0	11,6

Izvor: Isto kao tabela 1.

Nepovoljnost ekonomskih karateristika ženskog stanovništva prepoznaje se i kroz udele izdržavanih lica, u svim generacijama. I u ovom pogledu izdvaja se žensko stanovništvo centralne Srbije bez Beograda, sa najvišim udelima ekonomski zavisnih osoba među sredovečnim stanovništvom. Osim popisnih podataka koji govore da je 2002. oko 30% žena 55-59 godina i oko jedne

⁶ Prema popisnim podacima 2002. u Beogradu blizu 2/3 žena 50-54 godine bilo je ekonomski aktivno, a na preostalom području centralne Srbije i u Vojvodini manje od 60%. Suprotno od toga, manje od 20% žena 55-59 godina u Beogradu bilo je ekonomski aktivno, dok je to bio slučaj sa blizu 30% žena na preostalom području centralne Srbije.

četvrtine 50-54 godine pripadalo izdržavanim licima, posebnu pažnju privlači to da je gotovo jedna petina žena između 30 i 49 godina takođe bila u ovoj kategoriji.

Socio-ekonomske i bračne karakteristike starije sredovečnih i starijih žena mogu pokrenuti niz pitanja, relevantnih sa stanovišta njihovog društvenog položaja. Jedno od njih tiče se definisane starosne granice penzionisanja, posebno posmatrano u kontekstu dužine očekivanog života žena i tendencija u pogledu porasta nivoa obrazovanja. Imajući u vidu da, u proseku, žene u Srbiji žive pet godina duže od muškaraca, da je nastavljena tendencija veće okrenutosti žena tercijarnom nivou obrazovanja⁷, kao i to da je princip jednakih šansi za oba pola jedan od temelja različitih politika i strategija usmerenih ka stanovništvu,⁸ pitanje starosne granice za odlazak u penziju dobija nešto drugačiju dimenziju. Demografski argumenti predstavljaju samo jedan segment ove važne društvene teme, koja implicira i niz drugih aspekata koji mogu voditi suprotstavljenim stavovima. Međutim, ključno je to da favorizovanje materinstva i uloge žene unutar porodice i domaćinstva ne mogu da budu relevantni parametri definisane rodne razlike u pogledu penzionisanja, jer rodna ravnopravnost podrazumeva ravnomernu prisutnost i ujednačenu angažovanost polova i u sferi porodičnog života.

Niže stope zaposlenosti žena nego muškaraca između 55 i 65 godina, kao i ranije penzionisanje žena prisutni su i u državama Evropske unije (European Communities, 2008). Sredinom prve decenije 21. veka u 13 od 27 država, starosna granica penzionisanja žena i muškaraca je bila ujednačena, a iskustva većine ovih država govore o tome da zaposleni oba pola odlaze u penziju i ranije nego što je to propisano. Pored toga, prakse država u kojima je zvanično ujednačena starosna granica penzionisanja pokazuju da su se žene ipak ranije (u proseku za oko dve godine) od muškaraca povlačile sa tržišta rada (Danska, Nemačka, Španija, Irska, Kipar, Portugal i Slovačka).

U Srbiji se postepeno ublažava razlika između prosečne starosti odlaska u penziju i zvanično određene starosne granice, ali u oba pogleda ekonomska aktivnost žena ranije prestaje (Stojilković, 2010a). Kriterijumi odlaska u penziju, društveni položaj i mogućnosti za što kvalitetniji život penzionera sve više impliciraju važnost ženske perspektive. Pored feminizacije starih, tome doprinosi i to da su u Srbiji od 2008. godine pravo na penziju počele da

⁷ Statistički podaci govore da je za oko 24% veći broj upisanih devojaka nego mladića na studije tokom prve decenije 21. veka (RZS, 2008; RZS, 2011).

⁸ Osim Strategije o rodnoj ravnopravnosti, princip jednakih mogućnosti za stanovnike oba pola, ugrađen je i u Strategiju o starenju i starima i Strategiju o održivom razvoju, čime je podvučena i potvrđena važnost društvene jednakosti polova, kao vrednosne dimenzije razvoja srpskog društva.

stiču žene tzv. baby boom generacija (rođene između 1947. i 1957. godine), čija se ekonomska aktivnost odlikovala značajno drugačijom obrazovnom i socio-profesionalnom strukturom, u odnosu na starije generacije (Stojilković, 2010b). To bi mogao da bude dodatni razlog za preispitavanje rodne razlike u pogledu starosne granice odlaska u penziju. On upućuje na relevantnost stručne spreme i zanimanja pri definisanju kriterijuma za penzionisanje, a u funkciji rodne ravnopravnosti i unapređenja društvenog položaja žena. Važnost ovakvog pristupa pojačana je kontinuirano većom orijentacijom žena ka sticanju tercijarnog nivoa obrazovanja, kao i prihvatanjem rodne ravnopravnosti u svim segmentima, za jednu od temeljnih vrednosti društvenog razvoja.

Rodne ekonomske nejednakosti, raniji odlazak žena u penziju i kriterijumi za određivanje visine penzije predstavljaju posebno osetljiva pitanja kada je u pitanju društveni položaj žena starih 65 i više godina. Pored toga, specifičnost njihovog položaja određena je i demografskim karakteristikama (bračnost, struktra porodice), kao i nizom drugih činilaca koji su relevantni za kvalitet života u starosti. Intenziviranje feminizacije sa starošću pojačava važnost "ženskih pitanja" kao neizostavnog segmenta politike usmerene ka populaciji starih.

Bračne, obrazovne i ekonomske karakteristike starijih žena (65 i više godina) prema popisnim podacima iz 2002. godine, formiraju ne baš povoljnu sliku sa stanovišta položaja i kvaliteta života. Nešto više od 40% žena starih 60 i više godina bile su udovice, u svakoj od tri posmatrane socio-demografske celine. Pored toga oko 8% žena na području grada Beograda koje su pripadale ovom životnom dobu, bile su razvedene, što je gotovo dva puta veća zastupljenost nego u Vojvodini, i oko dva i po puta u odnosu na preostalo područje centralne Srbije. Namera je da se skrene pažnja na rasprostranjenost oba ova modaliteta bračnosti među ženama starim 60 i više godina na sva tri područja. To je posebno važno iz perspektive njihovog socijalnog položaja, imajući u vidu da su i u najrazvijenijim državama starije žene koje žive same izložene riziku osiromašenja (Schaffner Goldberg, 2010).

Udovištvo je jedan od događaja u ličnom životu koji implicira niz korenitih promena, reflektujući ih kroz emotivne i socijalne aspekte (Cicak, 2010). Zapravo, ono se može smatrati jednom od potencijalno nepovoljnih okolnosti ovog životnog doba. Pojedina istraživanja koja se tiču kvaliteta života starijeg ženskog stanovništva upravo naglašavaju važnost partnerstva i podrške supružnika u ovom životnom dobu (Dykstra, 2006; Buber, Engelhardt, 2006). Pored toga Buber i Engelhardt su došli do zaključka o posebno osetljivom položaju razvedenih žena, jer su one duži vremenski

period provela bez podrške supružnika, što se može negativno reflektovati na mentalno zdravlje u starosti. U jednom drugom istraživanju uočeno je da se sa starenjem pojačava pad životnog optimizma i da je ova pojava rasprostranjenija među ženama, pri čemu razlozi nisu dovoljno ispitani (Schafer, Shippee, 2010).

Feminizacija stanovništva pokreće niz specifičnih pitanja koja se većim delom tiču pozicija i društvenog položaja žena, ali to nikako ne implicira zanemarenost pitanja koja imaju veću specifičnu važnost sa stanovišta muške populacije. Poznavanje rodnih socio-demografskih karakteristika i tendencija pruža jedan relevantan okvir različitim politikama koje su usmerene ka stanovništvu, populacionom razvoju i rešavanju pitanja koja impliciraju efekte i demografskog i društvenog razvoja.

Mortalitet muške populacije kao posebno pitanje

Iz perspektive muškog stanovništva nameće se pitanje kraće očekivanog trajanja života, u poređenju sa ženskom populacijom. Na kraju prve decenije 21. veka očekivano trajanje života pri živorođenju muškog stanovništva Srbije iznosi 71,1 godinu, dok je u slučaju ženske populacije 76,4 godine. S obzirom da je srednje trajanje života zapravo odraz situacije u pogledu smrtnosti stanovništva i da njegove vrednosti odražavaju uslove života i relevantne modele ponašanja (Radivojević, Veljanović-Morača, 2004), ova rodna razlika direktno nas dovodi do specifičnosti relevantnih modela muškog i ženskog stanovništva i u kvantitativnom i u kvalitativnom pogledu.

Viši nivo mortaliteta muškog nego ženskog stanovništva u Srbiji se beleži od sredine 1960-ih (RZS, 2006),⁹ što se može dovesti u vezu sa razvojem sistema zdravstvene zaštite i slabljenjem uticaja rađanja kao rizika za smrtnost ženskog stanovništva. Ovo postaje kontinuirana rodna razlika, koja uz blaže oscilacije u pogledu izraženosti, postoji i tokom prve decenije 21. veka (RZS, 2011). Mada na agregatnom nivou, razlika u stopama mortaliteta muškog i ženskog stanovništva nije posebno naglašena, prvi momenat koji privlači pažnju jeste da se ona ne može objasniti činjenicama koje se tiču razlika u starosnoj strukturi. Indeksi starenja ukazuju na veću demografsku starost ženskog stanovništva. Prema popisnim podacima iz 2002. godine vidi se da je u ženskoj populaciji veći udeo lica koja su stara 65 i više godina, nego dece do 14 godina starosti (tabela 4). Demografsko starenje stanovništva se intenzivira u narednom periodu, pri čemu je to nešto intenzivnije u slučaju ženskog stanovništva.

⁹ Tabela 2-21. Opšta i specifične stope mortaliteta prema polu 1950-2003, *Demografska statistika 2002-2003*.

Ova, na neki način paradoksalna situacija, može se predstaviti i iz ugla rodne razlike u zastupljenosti osoba koje pripadaju starim licima (65 i više godina). Mada je njihova zastupljenost veća u ženskoj populaciji,¹⁰ podaci govore o višem nivou mortaliteta muškog stanovništva. Pored toga, treba napomenuti i to da razlika na agregatnom nivou nije značajna u statističkom smislu (RZS, 2011),¹¹ s obzirom da je reč o biološkoj zakonitosti koja dotiče stanovnike oba pola. Tek analizom stopa mortaliteta prema starosti uočava se intenzivnija rodna razlika koja skreće pažnju na relevantne specifičnosti muškog stanovništva.

Tabela 4.
Indeks starenja (65+/0-14) muškog i ženskog stanovništva, po područjima, 1981, 1991, 2002. i 2010.

	1981	1991	2002	2010
Centralna Srbija bez Beograda				
Muško	0,47	0,54	0,91	0,98
Žensko	0,59	0,75	1,26	1,36
Vojvodina				
Muško	0,47	0,48	0,76	0,81
Žensko	0,70	0,78	1,21	1,30
Grad Beograd				
Muško	0,35	0,46	0,89	0,89
Žensko	0,50	0,67	1,28	1,31

Izvor: Isto kao tabela 1.

Krucijalno zapažanje tiče se viših stopa mortaliteta sredovečnih muškaraca, u poređenju sa stanjem u ženskoj populaciji. Mada su među mlađe sredovečnim stanovništvom (20-39 godina) stope niske, pažnju privlači intenzitet rodne razlike. U pojedinim starosnim grupama smrtnost mlađe sredovečnih muškaraca je i više od dva puta veća u poređenju sa mortalitetom žena. Kod starije sredovečnog stanovništva (40-59 godina) i u slučaju starih između 60 i 69 godina stope smrtnosti muškog stanovništva su za oko dva puta veće, dok je posle 70 godina rodna razlika blaža. Među najstarijim starim licima (85 i više godina) veće su stope mortaliteta ženskog stanovništva.

Kraće očekivano trajanje života muškog stanovništva nije samo specifičnost demografskog razvoja Srbije. U proseku kraći životni vek muškaraca nego žena jeste pojava zabeležena i u ostalim evropskim državama, ali je rodna

¹⁰ Prema popisnim podacima 2002. godine blizu 1/5 ženskog stanovništva na svakom od tri posmatrana područja pripadalo je kontingentu starih, dok je u muškoj populaciji to bio slučaj sa između 13 i 15%.

¹¹ Tabela 2-19. Opšte i specifične stope mortaliteta, prema polu, *Demografska statistika 2010*.

razlika na početku prve decenije 21. veka ublažena, jer je očekivano trajanje života muškog stanovništva između 1993. i 2003. poraslo za gotovo tri godine, što je intenzivnije nego u slučaju ženskog stanovništva (Eurostat, 2006/2007). Osim toga, napominje se mogućnost još izraženijeg približavanja, s obzirom na sve sličnije životne okolnosti u kojima se nalaze žene i muškarci, imajući u vidu i to da poslovi muškaraca zahtevaju manje fizičkog napora u odnosu na ranije (poslovi u poljoprivredi, u teškoj industriji). Međutim, potrebno je imati u vidu i činjenice koje govore o izloženosti muškog stanovništva nekim drugim faktorima koji predstavljaju značajne rizike mortaliteta, kao što su pušenje ili nesrećni slučajevi (European Communitites, 2008).

I pored pozitivnih tendencija u smrtnosti stanovništva Srbije tokom druge polovine 20. veka, koje su rezultirale formiranjem savremenog modela, promene nisu bile dovoljne za još veće približavanje razvijenim državama (Radivojević, Veljanović-Morača, 2004). Stagnacija, pa i porast smrtnosti sredovečnog i starog stanovništva, izraženiji u muškoj populaciji, ukočili su veći porast srednjeg trajanja života, dok je u ovim državama upravo u tom aspektu zabeležen pozitivan pomak. Ipak, tendencija smanjivanja razlike u odnosu na razvijene zemlje, u slučaju muške populacije rezultirala je blažom neujednačenošću, nego u slučaju ženske populacije. Preovlađujući model smrtnosti stanovništva Srbije upućuje na način života i individualno ponašanje kao na najvažnije faktore, dok su pad životnog sandarda i drastično osiromašenje stanovništva tokom poslednje decenije 20. veka, prepoznati kao specifični, ograničavajući faktori, koji su uticali na zdravlje stanovništva i na zaustavljanje pozitivnih tendencija u pogledu smrtnosti.

Statističkom analizom uticaja mogućih faktora na dužinu očekivanog trajanja života utvrđeno je da u razvijenim državama, kod stanovnika oba pola, postoji jaka veza između dužine života i zdravstveno medicinskih faktora, dok je u slučaju slabije razvijenih potvrđen uticaj socio-ekonomskih faktora (Radivojević, Veljanović-Morača, 2004). Od pojedinačnih faktora, u razvijenim državama je uočena jaka veza između dužine očekivanog trajanja života i izgubljenih godina zbog ranih smrti. U slučaju Srbije može se govoriti o značajnoj direktnoj vezi dužine života i mortaliteta od bolesti krvotoka, koja je još intenzivnija kada je u pitanju mortalitet od bolesti tumora. U pogledu socio-ekonomskih faktora utvrđen je značajan uticaj izdvajanja za socijalnu zaštitu, uticaj zaposlenosti i nivoa pismenosti. Sa stanovišta rasvetljavanja uslovljenosti dužine života muškog stanovništva svakako je značajna konstatacija o izrazitijem uticaju socio-ekonomskih, dok je u pogledu dužine očekivanog života ženske populacije utvrđen veći uticaj zdravstveno-medicinskih faktora. Međutim, pažnju privlači to da uticaj svih analiziranih faktora u slučaju muškog stanovništva objašnjava manje od 30%

varijacija u dužini očekivanog trajanja života. To nas upućuje na razmišljanje o relevantnosti nekih drugih faktora koji nisu obuhvaćeni ovim dvema grupama, sa izrazitijim implikacijama u pogledu socio-psihološke dimenzije.

U tom smislu specifičnu težinu ima preovlađujući model rodni uloga, odnosno očekivanja koja se tiču ponašanja muškarca u patrijarhalnom kulturnom obrascu. O tome se može zaključivati tek nakon konkretnijih istraživanja veze između dužine očekivanog trajanja života muškarca i niza relevantnih pokazatelja (socio-profesionalnih karakteristika, položaja na radnom mestu, uslova rada, karakteristika porodičnog i bračnog života...) koji odražavaju položaj i ulogu savremenog muškarca. Demografske analize upućuju na važnost bračne zajednice za dužinu očekivanog trajanja života i na intenziviranje njene važnosti u uslovima opšteg pada mortaliteta tokom druge polovine 20. veka, ističući naglašeniju zaštitnu funkciju braka za mušku nego žensku populaciju (Petrović, 1981). Ova konstatacija bazirana je na rodnoj razlici ispoljenoj kroz veće stope mortaliteta muškaraca koji nisu u braku nego žena koje nisu u braku, ali i na razlici unutar muške populacije, ispoljene kroz viši mortalitet kod onih koji ne žive u braku.

U demografiji su već nekoliko decenija pristupa istraživanja u kojima je rasvetljavan uticaj starosne razlike supružnika na dužinu života, a u nekima od njih akcenat je stavljen na rodnu razliku u tom pogledu. Polazeći od istraživačkih naučnih nalaza prema kojima se varijacije u dužini života danas pre svega objašnjavaju delovanjem negenetičkih faktora, kao i od stava prema kojem je partnerstvo jedna od temeljnih vrednosti savremenog društva i najbliža međusobna veza koja obeležava živote pojedinaca, rasvetljavanju ove veze pristupilo se shvatajući mortalitet kao posledicu relevantnih individualnih karakteristika, ali i kao efekat koji je uslovljen supružničkim karakteristikama i rodnim specifičnostima (Drefhal, 2010). Istraživanje je pokazalo da je starosna razlika između supružnika značajniji faktor dužine života muškaraca, i to na način da je efekat povoljniji kada je supruga mlađa. Ova vrsta benefita nije utvrđena i u slučaju ženske populacije, pre svega usled njihove veće naklonjenosti socijalnim kontaktima koji mogu biti važni kao podrška i pomoć u određenim životnim situacijama

Ovim se potvrđuje važnost bračne zajednice za dužinu života muškog stanovništva. Međutim, neusklađenost između kraće očekivanog života muškaraca i preovlađujućeg modela starosne razlike prema kojem je suprug stariji od žene,¹² ukazuje da starosna razlika između supružnika sama po sebi

¹² Prosečna starost muškaraca pri sklapanju braka je za gotovo četiri godine veća u odnosu na prosečnu starost žena (RZS, 2011).

ne znači i duži životni vek muške populacije. To nas vodi ka potrebi daljeg rasvetljavanja uslovljenosti mortaliteta i specifičnost muškog stanovništva, pri čemu postoji čitav splet mogućih razloga, kod nas još uvek nedovoljno konkretno istraženih.

U ovom kontekstu potrebno je ukazati i na podatke koji se tiču učestalosti uzroka smrti. Njihove analize upućuju na jedan specifičan aspekt u pogledu kojeg postoji razlika između žena i muškaraca. Pažnju privlači rasprostranjenost nasilnih smrti¹³ (povreda, trovanja i kao posledice delovanja spoljnih činilaca), kao trećeg najčešćeg uzroka mortaliteta muškog stanovništva u Srbiji (Radivojević, 2007). Bolesti krvotoka su najčešći, a maligni tumori su drugi najrasprostranjeniji uzrok mortaliteta stanovnika oba pola. Razlika se ispoljava kroz češću pristunost malignih tumora kao uzroka mortaliteta muškog stanovništva, dok su bolesti krvotoka češće uzrok mortaliteta žena.

I u državama Evropske unije beleže se veći mortalitet muškog stanovništva i rodne razlike u uzrocima smrtnosti (European Communités, 2008), što potvrđuje važnost rodnog aspekta u razumevanju uslovljenosti ove komponente demografskog razvoja. Spoljni faktori smrtnosti (uzroci koji ne podpadaju pod bolesti ili patološka stanja) su čak četiri puta češći uzrok mortaliteta muškog nego ženskog stanovništva 25-65 godina. Neoplazme i tumori, kao primarni uzroci smrtnosti u Evropskoj uniji, čine 42% smrtnosti muškog stanovništva koja nije uzrokovana spoljnim faktorima. Mada je rasprostranjenost nešto veća u ženskoj populaciji (uzrok smrti više od polovine žena umrlih od bolesti ili nekog patološkog stanja činili su neoplazme i tumori), u većem broju država ovo je češći uzrok smrtnosti muškaraca nego žena. Izuzetak su Danska, Irska, Kipar, Holandija i Švedska.

Na osnovu istraživanja može se govoriti ne samo o važnosti socio-ekonomskih faktora, već o njihovoj raznovrsnosti kao i o različitom uticaju prema polu. Baveći se rasvetljavanjem uslovljenosti mortaliteta muškog stanovništva, kao jedan od socijalnih aspekata ispitivan je uticaj socio-ekonomskih i porodičnih uslova koji su postojali u detinjstvu, kao relevantnih faktora za kasniju brigu o sebi i odnosa prema sopstvenom zdravlju (Hayward, Gorman, 2004). Na osnovu pojedinih istraživanja može se nešto konkretnije zaključivati o specifičnostima determinističke osnove morbiditeta i mortaliteta muškaraca i žena. Rezultati jednog od njih (Hamil-Luker, O'rand, 2007) ukazuju da se u osnovi sklonosti muške populacije ka oboljevanju od bolesti srca nalaze pre svega biološki faktori, ali ukazuje se i na specifičnost uticaja socijalnih faktora na oboljevanje od ove bolesti u

¹³ Prema podacima za 2006. kod 5,3% ukupnog broja umrlih muškaraca uzrok su bile nasilne smrti, dok je to bio slučaj sa 2,2% žena.

slučaju žena i u slučaju muškaraca. Muški faktor rizika pre svega je posao, dok se porodično okruženje i život u braku percipiraju kao pozitivni faktori zdravstvenog stanja muškaraca. Kod žena je značajniji uticaj posrednog i neposrednog okruženja, relevantnog za njihov socio-ekonomski položaj i mogućnosti da se on unapredi.

Kada se govori o rodnim modelima ponašanja potrebno je skrentui pažnju i na razliku u pogledu izloženosti rizicima za oboljevanje. Činjenice govore da su korišćenje cigareta i alkohola češće obeležja muške nego ženske populacije (European Communities, 2008), ali ukazuje se i na ublažavanje rodne razlike u mortalitetu, usled širenja ove pojave u ženskoj populaciji (Preston, Wang, 2006). Mada se u Srbiji 2006. godine beleži manja prevalencija pušača nego 2000, i to intenzivnije u muškoj nego u ženskoj populaciji, ovaj oblik ponašanja i dalje je rasprostranjeniji među muškarcima (Grozdanov, 2008). Blizu polovine stanovništva starosti između 35 i 44 godine pripadalo je pušačima, a njihovi najveći udeli zabeleženi su među pripadnicima viših socijalnih slojeva, stanovništvom gradskih naselja i kod osoba koje su imale srednji nivo obrazovanja. To nam govori o postojanju ugroženosti muškaraca ovih socio-ekonomskih karakteristika i skreće pažnju na njima svojstvene modele ponašanja kao na relevantan razlog kraćeg životnog veka muške populacije. Iskustva razvijenih zemalja pokazuju da se značajnim smanjenjem broja pušača postižu pozitivni efekti ispoljeni kroz niže stope smrtnosti od infarkta miokarda, kao i kroz smanjenu incidenciju ne samo raka bronha, već i svih drugih vrsta ove bolesti.

U grupi rizičnih faktora nalazi se i konzumiranje alkoholnih pića, takođe češće prisutno među muškom populacijom, rasprostranjenije u siromašnijim socijalnim slojevima kod osoba sa nižim nivoom obrazovanja (osnovna škola i niže). I pored toga što je u Srbiji 2007. godine registrovan pad potrošnje alkoholnih pića, u odnosu na 2003, ovaj period se ne može odrediti kao pozitivan, jer se već od 2004. beleži tendencija porasta. Analize pokazuju da je oko 6% muškaraca koji su svakodnevno koristili alkohol pripadalo visoko rizičnoj grupi za nastanak dugotrajnih bolesti i zdravstvenih problema, a blizu 10% pripadalo je grupi sa srednjim rizikom.

Češća izloženost oblicima ponašanja koji predstavljaju veći rizik oboljevanja i rasprostranjenost spoljnih uzroka svakako su važni za objašnjenje veće smrtnosti muških sredovečnih, ali i starijih osoba. Međutim, to je samo jedan segment šireg okvira rodne razlike u nivou i uzrocima smrtnosti koji implicira kraće očekivano trajanje života muške populacije. Statističko istraživanje veza između relevantnih faktora i mortaliteta pokazalo je da je veliki deo rodne razlike posledica različite rodno-specifične distribucije socijalnih i bioloških faktora, relevantnih oblika ponašanja u pogledu

izloženosti rizicima za nastanak pojedinih oboljenja, ali i različitosti stvaranja socijalnih mreža kao važnog aspekta kvaliteta života, a ponašanja manje svojstvenog muškarcima (Rogers et al., 2010). Ipak, uočavajući ključnu važnost socijalnih faktora i ponašanja, zaključuje se da promene u tom smislu mogu uticati na ublažavanje rodne razlike. Iz perspektive muškog stanovništva jednu od važnijih predstavljale bi promene ponašanja u pogledu eliminacije uzroka koji, iako nisu najzastupljeniji, utiču na rodnu razliku u dužini života.

Kada su u pitanju rodna razlika u mortalitetu i kraće očekivano trajanje života muškog stanovništva Srbije potrebno je konkretnije ispitivanje uticaja relevantnih faktora, uzimajući u obzir specifičnosti položaja i uloge muškarca u našem socio-kulturnom miljeu. Konkretnije rasvetljavanje uzroka mortaliteta podrazumevalo bi i detaljniju analizu nastanka pojedinih bolesti, odnosno ispitivanja rodne specifičnosti u pogledu oboljevanja od kardio-vaskularnih bolesti ili neoplazmi i tumora kao najrasprostranjenijih.

Nizak fertilitet u ključu rodni uloga

Nedovoljno rađanje već decenijama egzistira kao jedan od ključnih problema demografskog razvoja Srbije. Veći deo druge polovine 20. veka obeležen je fertilitetom ispod nivoa koji obezbeđuje prostu zamenu generacija. Sredinom 1960-ih stope ukupnog fertiliteta ukazuju da je žena u fertilnom periodu u proseku radala dvoje dece u centralnoj Srbiji i u Vojvodini, a od tada su vrednosti stope ukupnog fertiliteta kontinuirano ispod ove vrednosti (RZS, 2006: 87-92). Uz povremene oscilacije, postoji tendencija daljeg snižavanja stope. Početkom 2000-ih u centralnoj Srbiji su zabeležene stope ukupnog fertiliteta oko 1,6, u Vojvodini oko 1,5, a krajem ove decenije beleže se vrednosti oko 1,4 deteta po ženi u fertilnom periodu. Ovo je nivo fertiliteta niži nego u prvim godinama poslednje decenije 20. veka, kada su se stope kretale oko 1,7 deteta po ženi, ali ne i u odnosu na kraj te decenije, kada su zabeležene stope od oko 1,4 do 1,5 deteta po ženi u fertilnom periodu.

Posebno je važno prisustvo rodnog aspekta kao relevantnog pristupa u razotkrivanju konkretnih empirijskih činjenica o uslovljenosti niskih reproduktivnih normi. Prepoznajući potrebu za uspostavljanjem pronatalitetne politike koja uvažava društvenu raznolikost i različitost životnih stilova, istaknuta je neophodnost pronalaženja mehanizama u cilju usklađivanja individualnih aspiracija i društvenih potreba, a kao posebno pitanje podvučena je važnost usklađivanja materinstva sa drugim aktivnostima žena (Avramov, 1989). Niz istraživanja tokom 1990-ih, iako

fokusirana na žene, omogućila su posredno prepoznavanje uloge muškarca kada su u pitanju odlučivanje o rađanju i iskustvo roditeljstva.

U jednom od istraživanja kao "bitne pretpostavke za rehabilitaciju rađanja", prepoznate su "informisanost o demografskim problemima i osetljivost na njih, visoko vrednovanje braka i isticanje porodičnog života i dece kao najvažnije životne aspiracije i cilja per se" (Rašević, 1995). Međutim, pored strukturnih, uočene su i oportune prepreke koje se tiču iskustva roditeljstva, a posebno su prisutne među mlađim ženama. Visoko obrazovane žene su češće od drugih navodile i profesionalnu karijeru kao važan cilj, a žene sa jednim detetom češće od žena sa dvoje i troje dece kao važne vrednosti ocenjivale su komponentu vremena, rodnu ravnopravnost i profesionalnu karijeru. Mada se ukazuje i na specifičnost prirode procesa pada fertiliteta kao na otežavajuću okolnost u pogledu rehabilitacije rađanja, podvlači se neophodnost populacione politike zbog nemogućnosti radikalnih spontanijih promena (Rašević, 1996). Osim brojnosti i raznovrsnosti faktora, raširenosti prepreka različitog porekla (psihološke, ekonomske i strukturne), otežavajuće okolnosti predstavljaju "duboka uslovljenost" niskih reproduktivnih normi i "dugoročnost njihovog karaktera".

Težeći što konkretnijem rasvetljavanju faktora koji se nalaze u osnovi fenomena nedovoljnog rađanja u Srbiji, u centar istraživanja postavlja se roditeljstvo kao društvena uloga, a svakodnevni život kao najvažniji okvir prepoznavanja njegovih pozitivnih i negativnih strana (Blagojević, 1993a). Odlučivanje o rađanju i reproduktivno ponašanje rasvetljavaju se sa stanovišta specifičnosti materinstva i očinstva, kao važnih determinanti odlučivanja o rađanju. U tom kontekstu percipirane su razlike između ove dve, biološki i društveno različite uloge, manifestovane na nivou potreba, resursa, aktivnosti, stepena i načina da se zadovolje potrebe za roditeljstvom (Blagojević, 1993b). Mada postoje promene polnih uloga u roditeljstvu, različitost rada i nejednakost angažovanja majki i očeva opstaju. Kao poseban aspekt uočeni su konflikt roditeljstva sa drugim ulogama, kao i osećanje krivice pristuno u višem društvenom sloju, ali daleko rasprostranjeniji i izraženiji pri realizaciji materinstva koje se pre svega svodi na rad. Intenziviranje vremena koje očevi provode sa decom pre svega se manifestovalo u sferi zabave i kroz igru.

Najčešće isticani pokazatelji asimetrične podele roditeljske uloge između majki i očeva su vreme provedeno sa decom i vrste aktivnosti. Materinstvo implicira i realizaciju kućnih poslova, a uključivanje očeva vidljivo kroz pomoć oko školskih zadataka, kao jednu od najčešćih njihovih aktivnosti, proporcionalno je nivou obrazovanja žene i broju dece (Petrović, 1994). Nejednakost znači pretežno trošenje ženskih resursa u podizanju dece,

dominaciju materinstva u svakodnevnom roditeljskim aktivnostima, nezavisno od obrazovanja. U tom kontekstu, niske reproduktivne norme se percipiraju kao "odgovor žena na svojevrsna društvena ograničenja", i kao vrsta društvene prinude, imajući u vidu rasprostranjenost slučajeva koji ukazuju na to da je željeni broj dece zapravo veći od realizovanog (Blagojević, 1997). Otuda se o značaju rodno asimetrične realizacije roditeljstva kao ograničavajućeg faktora reproduktivnog ponašanja može govoriti ne samo sa stanovišta demografskih efekata, već i iz perspektive mogućnosti realizacije modela roditeljstva koji jedinka zaista želi.

Sociološki pristup rasvetljavanju uslovljenosti niskih reproduktivnih normi interesuje se i za opšti karakter uloge roditelja u savremenom društvu. U tom pogledu, na osnovu niza različitih empirijskih istraživanja prepoznat je koncept odgovornog roditeljstva, kao još jedan relevantan faktor reproduktivnog ponašanja mladih roditelja i onih koji će to tek postati (Kuburović, 2006). Dok na nivou stavova postoji zalaganje za ravnomernu podelu obaveza i odgovornosti koje implicira roditeljstvo, prakse materinstva i očinstva ukazuju na opstajanje rodne asimetričnosti. Segregacija funkcija roditeljstva na više materinsku ili više očinsku sferu upućuje na pretpostavku o daljem reprodukovanju rodno asimetričnog modela roditeljstva u Srbiji.

Češće povezivanje materinstva sa konkretnim roditeljskim poslovima i emotivnom ulogom, a očinstva sa zaštitničkom ulogom u smislu socijalne sigurnosti i obezbeđenosti produkuju razlike u percepciji žrtvovanja roditelja. Mada su roditelji oba pola skloni racionalizaciji žrtvovanja, postoji razlika u pogledu doživljaja ovog iskustva. Materinstvo implicira onaj oblik koji se tiče promena načina života i redukcije određenih potreba i navika, dok se žrtvovanje iz perspektive očinstva percipira kroz povećanu radnu angažovanost u cilju obezbeđivanja egzistencije i poboljšanja životnog standarda porodice. Istraživanje roditeljskog iskustva uputilo je na konstataciju o žrtvenom modelu roditeljstva u Srbiji sredinom 1990-ih, manifestovanog kroz tri tipa, a svaki od njih se bazira na realizaciji materinstva (Blagojević, 1997). Modernistička vrednosna orijentacija, rasprostranjena među visoko obrazovanim ženama, u kojem dete predstavlja izvor zadovoljstva, umesto žrtvovanja implicira osećanje krivice, kao cenu konflikta uloga.

Istraživanja pokazuju da i žene i muškarci prave jasnu distinkciju između "cene" i "dobiti" roditeljstva, što je ispitivano kao relevantna činjenica u pogledu tajminga odlučivanja na roditeljstvo, kao i u pogledu broja dece (Liefbroer, 2005). Međutim, između žena i muškaraca postoje razlike. Jedan aspekt se tiče rodno nejednačene učestalosti percipiranja pozitivnih i

negativnih strana roditeljstva. Žene su znatno češće percipirale negativne nego pozitivne implikacije roditeljstva, dok su ispitivani muškarci percipirali niže "cene" roditeljstva i očekivali više dobrobiti nego žene. Rodna razlika postoji i u pogledu percepcije konkretnih ograničenja i prepreka. Najčešća negativna očekivanja žena ticala su se značajnog smanjivanja mogućnosti u realizaciji profesionalne karijere, ograničenja njihove individualne autonomije, kao i blagog smanjivanja potrošačkih mogućnosti. Muškarci su u značajno većoj meri od žena očekivali da će roditeljstvo unaprediti njihov partnerski odnos, što predstavlja još jednu važnu distinkciju između ženskih i muških očekivanja.

S obzirom da u patrijarhalnom kulturnom modelu konkretne roditeljske aktivnosti i briga o deci impliciraju pretežnu ili čak i dominantnu angažovanost majke, obrazovne, socio-ekonomske i profesionalne karakteristike relevantne su sa stanovišta podrške realizaciji roditeljstva. Demografi ukazuju da u uslovima opšte prihvaćenosti niskih reproduktivnih normi slabi uticaj obrazovanja kao determinante reproduktivnog ponašanja (Rašević, 2006). Međutim, kontinuitet i intenzitet orijentacije žena ka sticanju visokog obrazovnog nivoa, predstavljaju važnu žensku karakteristiku. Fakultetsko obrazovanje, kao i okrenutost žena sticanju master diploma i doktorskih zvanja (RZS, 2011: 39), potvrđuju važnost neophodne podrške radi optimalnog balansa između profesije i roditeljstva. Socio-profesionalne karakteristike i način života podrazumevaju specifične mere u cilju podsticanja rađanja. Istraživanje stavova studentske populacije pokazalo je da je roditeljstvo podjednako željena uloga i među mladim ženama i među mladim muškarcima, pri čemu se ono pretežno percipira kao individualna potreba, u čijoj osnovi su pre svega altruistički i emotivni motivacioni faktori (Kuburović, 2003).

Razmatranje niskih reproduktivnih normi u okvirima rodni uloga i modela ponašanja nameće potrebu da se direktnije podvuče važnost rodno odnosa kao determinante odlučivanja na roditeljstvo i realizovanog broja dece. U tom smislu, posebnu pažnju privlače nalazi istraživanja o uticaju karaktera rodni režima na nivo fertiliteta u evropskim državama. Ispitujući vezu između nivoa rađanja i učešća ženske radne snage, između ostalog, uočena je važnost rodne jednakosti kao determinante koja produkuje pozitivne efekte na nivo fertiliteta (Engelhardt, Prskawetz, 2004). Fertilitet je iznad evropskog proseka u onim državama koje su postigle viši stepen rodne ravnopravnosti, dok su u onim drugim uprkos pronatalitnim merama stope fertiliteta bile ispod proseka.

Pažnju privlači Švedska, u kojoj se posle nižih stopa fertiliteta na početku prve decenije 21. veka (najniža SUF je iznosila 1,5, zabeležana 2000),

uočava porast stopa rađanja na nivo od 1,9, između 2007. i 2009, a 2010. zabeležena je stopa fertiliteta 2,0 deteta po ženi u fertilnom periodu (UNECE, 2012). Ovo je država u kojoj se razvija politika pospešivanja što skladnije realizacije roditeljstva i profesionalne uloge, i u slučaju žena i u slučaju muškaraca, pružajući podršku porodici u kojoj oba roditelja imaju jednake mogućnosti za profesionalno angažovanje, a ne porodici u kojoj je primarna uloga muškarca kao njenog izdržavaoca (Blagojević, 2012).

Mada nije potvrđena direktna veza između asimetrične podele kućnih poslova i nižih fertilitetnih namera, jedno od istraživanja je potvrdilo konflikt uloga i uticaj iskustva nejednake podele kućnih poslova (Mills et al, 2008). Izraženija spremnost obrazovnijih žena da se odluče na rađanje u skorijoj budućnosti objašnjena je njihovim većim pregovaračkim kapacitetima za uspostavljanje rodno ravnopravnijeg odnosa unutar porodice, većom spremnošću njihovih partnera da prihvate ujednačeniju podelu poslova, ali i povoljnijim finansijskim mogućnostima koje im dozvoljavaju da priušte pomoć u kućnim poslovima.

Rodna ravnopravnost implicira ujednačenije učešće majki i očeva u realizaciji konkretnih roditeljskih aktivnosti, kao i ravnomerniju podelu odgovornosti za pravilan rast i razvoj dece. Podsticanje takvog modela roditeljstva i institucionalna podrška njegovoj realizaciji mogli bi da rezultiraju većim stopama fertiliteta. Demografski i socijalni kontekst, socio-ekonomski diverzitet unutar ženske i muške populacije i različitosti konkretnih uslova života, čine relevantan okvir u definisanju tako orijentisane politike.

* * * *

Svaka od tri demografske posledice važna je sa stanovišta budućeg demografskog razvoja Srbije, što pojačava važnost sagledavanja i razumevanja rodno specifičnih modela ponašanja. U tom cilju potrebno je empirijskim putem utvrditi relevantne veze i konkretnije ispitati uticaj rodnih uloga i rodnog odnosa, kako na ove, tako i na neke druge demografske pojave i procese. Uvažavanje rodnih specifičnosti pri rešavanju demografskih pitanja je jedna strana rodno senzibilnog pristupa, a druga implicira karakter rodnog odnosa kao važne determinante mortaliteta, fertiliteta, migracija, bračnosti i strukutra porodica. Osim toga, socio-demografske karakteristike ženskog i muškog stanovništva takođe čine relevantan okvir tumačenja populacionih tendencija, ali i određenih pitanja koja su važna ne samo sa stanovišta demografskog razvoja.

Literatura

- AVRAMOV, D. (1989). "Naša pronatalitetna politika u svetlu evropskih perspektiva", u: M. Macura (ur.) *Problemi politike obnavljanja stanovništva u Srbiji* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti).
- BERNARDI, L., I. HUTTER (2007). "The Anthropological Demography of Europe", *Demographic Research*, 17/18, pp. 541-566.
- BLAGOJEVIĆ, M. (1993a). "Mladi i roditeljstvo: ka dezideologizaciji roditeljstva", *Sociologija*, vol. 35, br. 3, str. 327-346.
- BLAGOJEVIĆ, M. (1993b). "Mladi i roditeljstvo: ka dezideologizaciji roditeljstva (II)", *Sociologija*, vol. 35, br. 4, str. 567-590.
- BLAGOJEVIĆ, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- BLAGOJEVIĆ-HJUSON, M. (2012). *Žene i muškarci u Srbiji: šta nam govore brojevi* (Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj – Publikum).
- BUBER, I., H. ENGELHARDT (2006). "Children and Mental Health of Elderly", http://www.oeaw.ac.at/vid/download/edrp_3_06.pdf.
- CASELLI, G., V. EGIDI (2007). "The Need for a Multi-Disciplinary Approach". *Population-E*, 62 (1), pp. 33-38
- CICAK, M. (2010). "Obitelji i udovištvo", *Ljetopis socijalnog rada* 17 (1), pp. 109-127.
- DEVEDŽIĆ, M. (2006). "Rodne (ne)jednakosti iz rodne perspektive", *Stanovništvo*, god. 44, br. 2, str. 65-87.
- DYKSTRA, P. (2006). "Aging and social support" <http://www.nidi.knaw.nl/en/output/2006/blackw-encyclsocio-2006-dykstra.pdf/blackw-encyclsocio-2006-dykstra.pdf>
- DREFAHL, S. (2010). "How Does the Age Gap Between Partners Affect Their Survival?", *Demography*, vol. 47, no. 2, pp. 313-326.
- ENGELHARDT, H., A. PRSKAWETZ (2004). "A Pooled Time-Series Analysis on the Relation Between Fertility and Female Employment", *European Journal of Population*, no. 1, pp. 35-62.
- EUROPEAN COMMISSION (2008). *The life of women and men in Europe*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- EUROSTAT YEARBOOK (2006/2007). *Europe in Figures: Population* (Eurostat).
- GROZDANOV, J. (ur.) (2008). *Zdravlje stanovnika Srbije – Analitička studija 1997-2007*. (Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije "Dr Milan Jovanović Batut").
- HAMIL-LUKER, J., A. M. O'RAND (2007). "Gender Differences in the Link Between Childhood Socioeconomic Conditions and Heart Attack in Adulthood". *Demography*, 44(1), pp. 137-158.

- HAYWARD, M. D., B. K. GORMAN (2004). "The Long Arm of Childhood: The Influence of Early-Life Social Conditions", *Demography*, 41(1), pp. 87-107.
- HOBcraft, J. (2007). "Towards a Scientific Understanding of Demographic Behaviour", *Population*, 62 (1), pp. 47-52.
- KUBUROVIĆ, A. (2003). "Stavovi studenata relevantni za buduće reproduktivno ponašanje", *Stanovništvo*, god. 41, br. 1-4, str. 43-64.
- KUBUROVIĆ, A. (2006). "Osobnosti roditeljstva u Srbiji na kraju 20. veka, relevantne za reproduktivno ponašanje", *Sociološki pregled*, god. 40, br. 4, str. 117-135.
- JOHNSON-HANKS, J. (2007). "What Kind of Theory for Anthropological Demography?", *Demographic Research*, 16/1, pp. 1-26.
- LIEFBROER, A. C. (2005). "The Impact of Perceived Costs and Rewards of Childbearing on Entry into Parenthood: Evidence from a Panel Study". *European Journal of Population*, 21, pp. 367-391.
- MACURA, M. (1997a). "Demografsko i antropološko u nauci o stanovništvu". *Izabrani radovi* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva), str. 50-58.
- MACURA, M. (1997b). "Teze za određivanje predmeta demografije", *Izabrani radovi* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva), str. 85-100.
- MACURA, M. (1997v). "Razmišljanja povodom osnova demografske teorije", *Izabrani radovi* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva), str. 11-31.
- MILLS, M. et al. (2008). "Gender Equity and Fertility Intentions in Italy and the Netherlands", *Demographic Research*, 18/1, pp. 1-26.
- PENEV, G. (2006). "Struktura stanovništva po polu i starosti", u G. Penev (ur.) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, Institut društvenih nauka Centar za demografska istraživanja, Društvo demografa Srbije), str. 109-138.
- PETROVIĆ, R. (1981). "Brak, porodica i mortalitet", *Sociologija*, god. 23, br. 3-4, str. 325-335.
- PETROVIĆ, M. (1994). *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo* (Beograd: Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka).
- PRESTON, H. S., H. WANG (2006). Sex Mortality Differences in the United States: The Role of Cohort Smoking Patterns, *Demography*, 43(4), pp. 631-646.
- RADIVOJEVIĆ, B. (2007). "Smrtnost i uzroci smrti stanovništva Srbije", *Pregled*, god. 50, br. 4, str. 9-24.
- ROGERS, R. et al. (2010). "Social, Behavioral, and Biological Factors, and Sex Differences in Mortality", *Demography*, vol. 47, no. 3, pp. 555-578.
- RAŠEVIĆ, M. (1995). "Prihvatanje populacione politike na individualnom nivou", *Stanovništvo*, god. 33, br. 1-4, str. 41-54.
- RAŠEVIĆ, M. (1996). "Planiranje porodice kao stil života", *Stanovništvo*, god. 34, br. 3-4, str. 61-82.

- RAŠEVIĆ, M. (2006). "Fertilitet ženskog stanovništva", u: G. Penev (ur.) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, Institut društvenih nauka, Društvo demografa Srbije), str. 53-69.
- RADIVOJEVIĆ, B., V. VELJANOVIĆ-MORAČA (2004). "Značaj biomedicinskih i socio-ekonomskih faktora za porast očekivanog trajanja života", *Stanovništvo*, god. 42, br.1-4, str. 93-107.
- RZS (2006). *Demografska statistika 2002–2003*. (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije).
- RZS (2008). *Žene i muškarci u Srbiji* (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije).
- RZS (2011). *Demografska statistika 2010*. (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije).
- RZS (2011). *Žene i muškarci u Srbiji* (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije).
- SCHAFFER H. M., P. T. SHIPPEE (2010). "Age Identity, Gender, and Perceptions of Decline: Does Feeling Older Lead to Pessimistic Dispositions About Cognitive Aging?" *The Journals of Gerontology*, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences. 65B (1), p. 91.
- SCHAFFNER GOLDBERG, G. (ed.) (2010). *Poor Women in Rich Countries, The Feminization of Poverty Over the Life Course* (Oxford: Oxford University Press).
- STEVANOVIĆ, R. (2006). "Migrantsko stanovništvo Srbije", u: G. Penev (ur.) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, Institut društvenih nauka, Društvo demografa Srbije), str. 71-106.
- STOJILKOVIĆ, J. (2010a). "Odnos broja penzionera i zaposlenih u kontekstu demografskog starenja u Srbiji", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, sv. 131, str. 177-186.
- STOJILKOVIĆ, J. (2010b). "'Baby boom' generacije na pragu penzionisanja", *Stanovništvo*, god. 48, br. 2. str. 75-91.
- ŠOBOT, A. (2009). "Razumevanje demografske stvarnosti iz rodne perspektive", *Demografija*, br.6, str. 51-63.
- ŠOBOT, A. (2010a). "Promene strukturnih karakteristika stanovništva Srbije: razlike između žena i muškaraca", *Sociološki pregled*, god. 44, br. 2, str. 267-284.
- ŠOBOT, A. (2010b), "Populacioni izazovi iz rodne perspektive", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 131, str. 23-32.
- UNECE (2012). *United Nations Economic Commission for Europe, Gender Statistics*, <http://w3.unece.org/pxweb/dialog/Saveshow.asp?lang=1>, preuzeto 03. 10. 2012.

Ankica Šobot

**Three Demographic Consequences of Gender-Specific Behavior Pattern:
The Case of Serbia**

S u m m a r y

The focus point in this paper refers to three issues of demographic development in Serbia presented from the gender perspective. Feminization, mortality in men and low reproductive norms are analyzed as effects of relevant behavior of both sexes. This choice is the result of earlier analyses of gender socio-demographic characteristics as well as the researches of demographic phenomena from the perspective of gender roles and gender relations. The gender aspect, as a cognitive concept, implies the importance of the female and male behavior pattern in understanding demographic structures, processes and phenomena. The theoretical foundation was found in the anthropological character of contemporary demography which focuses on the individual's behavior in the context of interactive relations with the concrete environment. In the context of a complex deterministic basis and interactive connection of various factors, gender roles and gender relations represent a relative segment of social dimension of various demographic issues.

Feminization of the middle-aged and older population emphasizes the importance of female perspective, taking into consideration space diversity. Feminization is most intensive in Belgrade. Among the middle-aged women there is a higher proportion of tertiary educated and divorced, and less share of the economically independent, in relation to the remaining region of Central Serbia. As regards older women, irrespective of spatial distribution, widowhood, unfavorable education characteristics, lower economic activity and greater economic dependency are important matters. The issue of retirement has specific importance, and should be solved in the context of educated and socio-professional characteristics of women, in order to promote their social position and gender equality.

A shorter life span of the male population requires recognizing specific mortality factors of the middle-aged and older males, in order to eliminate the gender gap in this view. Greater mortality rate in men implies diversity of factors and characteristics of concrete social context. Part of the response lies in their greater exposure to risky behavior. Apart from that, the importance of socio-psychological factors has been recognized, which includes the prevailing concept of gender roles and gender relations.

The asymmetric division of activities and obligations regarding parenthood represents an increasingly important determinant of low reproductive norms. Empirical research confirms the prevailing realization of motherhood in everyday parent activities and in the responsibility for raising and upbringing children. Sweden is an example of a country in which the above average European fertility rates correspond with a more equal division of parenting roles, whereby the support for coordinating parenthood and the profession is orientated both towards mothers and fathers equally.

A gender sensible approach in solving demographic matters implies recognizing the position and status of both sexes and acknowledging the gender relations as a

relevant factor. The analyzed issues are not specific only to the demographic development of Serbia. Nevertheless, their solving implies confronting cultural norms, achieved degrees of economic and social development, as well as building necessary institutional mechanisms.

Key words: *gender roles, gender inequality, feminization, ageing, mortality, fertility*